

تأملی بر منش رهبری امام علی (ع) به استناد سیره حضرت در نهج البلاغه و تطبیق آن با مبانی فکری رهبری در قرآن کریم

عباداله بانسی¹

عبدالحسین خسروپناه²

حسن بیابانی³

چکیده

هدف: هدف از انجام این پژوهش، بررسی منش و سبک مدیریت و رهبری امام علی (ع) به استناد سیره آن حضرت در نهج البلاغه و تفحص در اقوال و سلوک ایشان، همچنین تطبیق سبک مستخرجه با مبانی رهبری سازمانی موجود در قرآن کریم بود. **روش:** این پژوهش از حیث هدف، جزء تحقیقات بنیادی طبقه‌بندی شده و از حیث جمع‌آوری داده‌ها، کیفی است و با روش تحلیل محتوا و از طریق واکاوی متن نهج البلاغه انجام شده است. **یافته‌ها:** در این بررسی، 430 گزاره متناسب با موضوع، انتخاب و مطالعه شد و در نهایت، 216 شاخص، 34 مفهوم، هشت مقوله و چهار بُعد کلی شناسایی شد. نتایج نشان داد می‌توان منش مدیریتی امام علی (ع) را متأثر از چهار بُعد اصول (نگرشی و حقوقی)، اهداف (واسطه‌ای و غایی)، ارزشها (بایدها و نبایدها) و بسترها (راهبردهای ساختاری و انسانی) دانست. **نتیجه‌گیری:** اصول نگرشی و حقوقی زیربنای همه رفتارهای حضرت بوده و در حکم اعتقادات بنیادین و اصول ثابت، همواره مد نظر ایشان بوده‌اند و اهداف رهبری و مدیریت در جامعه و نیز بایدها و نبایدهای رهبری (ارزشها) منبعث از این اصول‌اند. اهداف و ارزشهای رهبری نیز بر تدوین راهبردها و بر وضع همه رویه‌ها، خط مشی‌ها، سیاستها و قوانین و مقررات سایه انداخته، حاکمیت می‌کنند؛ به طوری که اصول زیربنایی مطروحه به عنوان اصول راهبردی، نقش هماهنگ‌کنندگی در رفتارهای مدیریتی جامعه را ایفا می‌کنند. بر اساس نتایج این تحقیق، اصول برگرفته از سیره حضرت با اصول منبعث از قرآن کریم (اصول بینشی و اصول منشی) مطابقت دارد.

واژگان کلیدی: منش رهبری، مدیریت، سیره، نهج البلاغه، امام علی (ع).

♦ دریافت مقاله: 97/01/30؛ تصویب نهایی: 97/10/07

1. دکترای مدیریت بازرگانی (منابع انسانی). استادیار گروه مدیریت بازرگانی دانشکده مدیریت دانشگاه هرمزگان (نویسنده مسئول) / نشانی: بندر عباس، جاده میناب، پردیس دانشگاه هرمزگان، دانشکده مدیریت اقتصاد و حسابداری / شماره: 07633670716 / Email: e.baneshi@gmail.com
2. دکترای فلسفه. استاد گروه فلسفه پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
3. دکترای مدیریت بازرگانی (بازاریابی). استادیار گروه مدیریت بازرگانی، دانشکده مدیریت دانشگاه هرمزگان.

الف) مقدمه

رهبری از قدیمی‌ترین پدیده‌های جوامع بشری است و چنانچه آن را نوعی هدایت و نفوذ در رفتار دیگران محسوب کنیم، می‌توان گفت از روزی که خداوند بشر و عالم را آفرید، رهبری و هدایت نیز آشکار شده است (دمکردی، 1386: 297). ضرورت تولید دانش بومی با تکیه بر فرهنگ و ارزشهای جامعه ایرانی و سیاستگذاری بر مبنای مسائل و مقتضیات خاص آن، از مهم‌ترین دغدغه‌های موجود در کشور است (صادق‌زاده قمصری، 1391). اسلام مؤلفه اصلی این فرهنگ است و لذا شناخت آن و بررسی نسبتش با علوم انسانی و از جمله با موضوع هدایت، فرماندهی و رهبری، نقش تعیین‌کننده‌ای در بومی‌سازی این علوم دارد. (نجفی و همکاران، 1388: 14)

بنابر این، برای تدوین نظریه و مدل‌های کاربردی در یک جامعه دینی، باید اصالت را به علوم دینی داد؛ یعنی علمی که مبتنی بر متن دینی نظیر قرآن، روایات و اقوال‌اند (خسروپناه، 1390). از طرفی، به دلیل نقش حیاتی فرماندهی و رهبری در بالندگی و موفقیت سازمان و جامعه، شاید بتوان ادعا کرد که جوهره مدیریت، رهبری بوده و «به کارگیری منابع انسانی»، در واقع از طریق نوع تعامل میان رهبر با پیرو محقق می‌شود. در اهمیت و ضرورت رهبری می‌توان به آیه 8 سوره رعد استناد کرد که می‌فرماید: «بکل قوم هاد»؛ یعنی برای هر ملتی وجود هادی و رهبری ضروری است. همچنین، از بیانات حضرت علی (ع) است که: «مردم را از رهبر و پیشوا گریزی نیست، حال آن رهبر یا نیکوکار است و خیرخواه، یا ستمکار و نابکار». (نهج‌البلاغه، خطبه 40)

همچنین می‌توان بیان کرد که محیط سازمانی همواره از یک سو آشفته و متغیر است و رهبری عنصر کلیدی در هدایت این محیط محسوب می‌شود؛ به طوری که با کمی دقت بر شرکتها و سازمانهای مختلف می‌توان فهمید که رهبران بزرگ، تفاوت‌های بزرگی ایجاد می‌کنند (گلن، 2000: 78) و به اعتقاد هرسی بلانچارد و جانسون (1996)، یکی از نکات روشن معمول در ادبیات رهبری، این است که رهبری اثربخش، مرز میان سازمانهای موفق از ناموفق را مشخص می‌کند (کانینگهام، 2003: 4). از سوی دیگر، اهمیت و ضرورت رهبری از آنجا ناشی می‌شود که مدیر باید نیازمندی‌های روانی و اجتماعی افراد را با مقاصد سازمان وفق دهد و رسالت وی بر دو پایه تعالی و تولید استوار است. لذا اگر بتوان مدیریت را یکی از چالشهای اساسی توسعه و موفقیت محسوب کرد، بدون شک رهبری، اساسی‌ترین چالش حوزه مدیریت سازمانهای کشورمان خواهد بود (کیانی، 1388: 16). امروزه می‌توان رهبری را مکمل مدیریت دانست؛ زیرا مدیریت برای سازمان و روابط رسمی و رهبری برای هدایت روابط غیر رسمی و رفتار (چنان که هست) استفاده می‌شود (افجه‌ای، 1390). لذا نظر به اهمیت رهبری در اسلام در سطح کلان یا در سطح سازمان (نجفی و همکاران، 1388: 14)، ضرورت دارد تا الگوهای رهبری و مدیریت اسلامی که منبعث از تعالیم قرآن و سنت است، به منظور هرچه اثربخش‌تر شدن مدیران سازمانهای کشور، طراحی و معرفی شود.

همچنین، باید دانست هر نظام موفق نیز از الگوی رشد و توسعه متناسب با مبانی فکری خود بهره می‌گیرد. یکی از بهترین الگوهای رهبری در اسلام، سبک رهبری امام علی (ع) است؛ به طوری که در باب ولایت ایشان، قرآن

تأملی بر منش رهبری امام علی (ع) به استناد سیره حضرت در نهج البلاغه ... ♦ 27

کریم می‌فرماید: «إِنَّمَا وَلِيكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ» (مانده، 55)؛ فقط سرپرست و ولی شما خداست و رسول خدا و آنان که ایمان آورده‌اند؛ آنانی که نماز را بر پا می‌دارند، و در حال رکوع، زکات و صدقه می‌دهند. روایات فراوانی از ائمه معصومین (ع) دال بر این است که منظور آیه شریفه، شخص حضرت امام علی (ع) بوده است (البیان، ج 6: 18-19). وجود این آیه شریفه، ضرورت مطالعه سبک رهبری امام (ع) را دوچندان می‌کند. بر همین اساس، این پژوهش در صدد است الگو و منش رهبری حضرت علی (ع) را در طول دوران خلافت ایشان، به عنوان موفق‌ترین الگوی اسلامی، مبنای مطالعه قرار دهد. از آنجا که این ارتباط و تعامل به بهترین وجه در منش رفتاری و رهبری حضرت علی (ع) نمود عینی داشته، در این پژوهش سعی شده به این پرسش که مهم‌ترین مؤلفه‌های رهبری امام علی (ع) کدام‌اند و نحوه تطبیق آنها با مبانی فکری رهبری در قرآن کریم چگونه است، پاسخ داده شود. لذا با توجه به پیشینه تحقیقات در خصوص استخراج مبانی فکری رهبری سازمانی به استناد آیات قرآن کریم (بانسی و همکاران، 1393)، در این پژوهش تطبیق‌پذیری سیره رهبری امام علی (ع) با ابعاد شناسایی شده در قرآن کریم بررسی می‌شود.

ب) اهمیت و پیشینه رهبری

رهبری عبارت است از قدرت تأثیرگذاری بر پیروان، به نحوی که بر اساس میل و خواسته خود در جهت تحقق اهداف در موقعیتهای گوناگون حرکت کنند و رهبر کسی است که بتواند با این شیوه افراد را به کار گیرد یا به عبارت دیگر؛ رهبری عبارت است از بسیج کردن نیروی انسانی و بهره‌برداری صحیح از آن (مطهری، مجموعه آثار؛ 314؛ نقل از: دمکردی، 1386). به طور معمول، رهبر در مرکز فعالیتها و تغییرات گروهی قرار دارد و به عبارتی؛ تجلی اراده گروه است (افجه‌ای، 1385: 415). معیار واقعی رهبری، نفوذ است؛ نه بیشتر و نه کمتر (ماکسول، 1387: 19). این مشخصه رهبری، گویای به کارگیری صحیح قدرت و اختیار در سطوح مختلف سازمان به وسیله رهبر است (کریتز و کینیک، 1386: 495). اما فقط مسئله اثرگذار بودن نیست، بلکه مهم‌تر از آن، چگونگی اثرگذاری است (ماکسول، 1386). رهبری نقش مهمی در خلاقیت، بقا، رشد و اضمحلال سازمانها ایفا می‌کند؛ به طوری که در نظرسنجی مجله فورچون، علت شکست برخی مدیران، ضعیف بودن آنان در زمینه مهارتهای انسانی معرفی شده است (احمدی، 1390: 205).

رهبری کارآمد، عامل اصلی و اساسی در ایجاد همفکری و همدلی است و رهبران مؤثر کسانی‌اند که بتوانند افراد متفاوت را زیر چتر فکری خود و نظری واحد گرد آورند و این درک را ایجاد کنند که اختلافات فردی، جزئی و کم‌اهمیت بوده و روح جمعی است که واجد ارزش و اعتبار است (ساعتچی و عزیزپور، 1384: 137). رهبر مؤثر کسی است که بتواند 80 تا 90 درصد توانایی افراد را به کار گیرد که این امر مستلزم داشتن توانایی‌های فنی، انسانی، ادراکی، طراحی و حل مسئله است (رضایان، 1379: 24). دراکر (1391)، اثربخشی رهبری را به عنوان کارکرد شایستگی‌های مدیر برای تسلط شخصی بر مجموعه پیچیده‌ای از فعالیتها بیان می‌کند که شامل مدیریت زمان، تمرکز بر نتایج، تکیه بر قوتها، تمرکز بر حوزه‌های مهم اما محدود و اتخاذ تصمیمات اثربخش می‌شود. دراکر در این تعریف، برای درونداها به منظور حصول برونداها اهمیت خاصی قائل است (دانایی‌فرد و همکاران، 1393: 36). مبانی نظری مطالعه حاضر،

از ادبیات اثربخشی رهبری بهره می‌برد و در نتیجه، واژه «اثربخشی» به معنای اثربخشی «رهبر»، یعنی تحقق اهداف در سازمان تعبیر می‌شود. با این تعریف از رهبری اثربخش و به استناد سیره امام علی(ع)، باید گفت که مؤثرترین سبک رهبری اثربخش از آن ایشان بوده است.

تاکنون در حوزه رهبری امام علی(ع)، تحقیقاتی انجام شده که به تعدادی از آنها اشاره می‌شود.

در تحقیق کردی و همکاران(1394) (هم چنین، بر اساس نظر دهکردی و جوکار(1386)، شیوه رهبری در مدیریت اسلامی، کریمانه و مبتنی بر کرامت ذاتی انسانهاست. بر اساس این شیوه، رهبر باید نرمش حداکثری را با شدت عمل حداقلی ترکیب و در مواجهه با افراد تا حد امکان نرمش و مدارا کرده و در مواقع ضرورت، شدت عمل از خود نشان دهد. در تحقیقی مشابه(حسینی تاش و واتی، 1393)، شاخص های حکمرانی شایسته از دیدگاه آن حضرت، از جمله: پاسخگویی، قانون‌گرایی، شفافیت، مبارزه با فساد، کارایی و اثربخشی، بررسی شده است. حسینی(1393) نیز در تحقیقی، به شاخصهایی چون: شناخت مسئولیتهای خود و دیگران در سازمان، موقعیت‌شناسی و انعطاف‌پذیری، جهت الهی داشتن اقدامات، کاوش محیط داخلی و خارجی، تقویت نگرش و روحیه خدمتگزاری، توجه به رفتار مدیران و زیردستان، توجه به مناسبات انسانی، توانمندسازی کارکنان و محور بودن عدالت به هنگام صدور دستور اشاره کرده است. دانایی‌فر و مؤمنی(1387)، در تحقیق خود اشاره کرده‌اند که شرط لازم برای رهبری اثربخش، رشد و تعالی انسان است. بدین معنی که رهبر، نخست باید خود انسانی کامل باشد تا لیاقت رهبری را داشته باشد و توفیق در این امر با عطیه الهی که در نهاد انسان به ودیعه نهاده شده است، حاصل می‌شود. در تحقیقی دیگر(ابراهیمی، 1389)، به این نتیجه اشاره شده است که در نظریه رهبری امام علی(ع)، بهترین سبک مدیریت وجود دارد و آن، سبک ایده‌آل یا شایسته است. این نظریه به انسان یک دید بلندمدت و عاقبت‌اندیش القا می‌کند. تفاوت مطالعه حاضر با مطالعات پیشین در این زمینه، در این است که منش رهبری امام(ع) با مبانی فکری رهبری در قرآن کریم مطابقت داده شده است.

ج) سیره حضرت علی(ع)

مقصود از سیره در این تحقیق، عبارت است از: شناخت اصول و ویژگی‌های شخصیتی(منطق نظری) و رفتاری(منطق عملی) حضرت علی(ع). منطق عملی امام(ع)، اصولی است راهنما و قوانینی است برای عمل؛ اصولی که تابع احساسات و عواطف نبوده و با تغییر موقعیتها نیز تغییر نمی‌کنند؛ در اوج قدرت همان است که در مظلومیت و محرومیت. این اصول با زر و زور و تزویر و موقعیتهای اجتماعی و اقتصادی تغییر نکرده، وابسته به عاطفه و احساسات نیست(مطهری، 1392: 45). سیره امام علی(ع) را باید در نهج‌البلاغه جستجو کرد؛ کتابی که در فرهنگ اسلامی، بسان آفتاب نيمروزی می‌درخشد و همچون صدفی مشحون به گوهرهایی از حکمت های عالی است(شهرستانی، 1359: 19). کتابی که درهای بلاغت و سخنوری را به روی هر بیننده‌ای گشوده و خواسته‌هایش را به او نزدیک می‌سازد. هم دانشمند و دانشجو را بدان نیاز بوده و هم مطلوب سخنور و پارسا در آن وجود دارد(سید رضی، 1368: 36). آموزه‌های نهج‌البلاغه می‌تواند در شرایط و فضای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی حال حاضر

29 ♦ تأملی بر منش رهبری امام علی (ع) به استناد سیره حضرت در نهج البلاغه ...

کشور و در بحرانهای پیش رو، به عنوان خطوط راهنمای مدیران در همه حوزه‌ها قرار گرفته و پاسخگوی خلأهای موجود در سازمانهای کشورمان باشد (دلشاد تهرانی، 1390: 36) و به تعبیر مولوی:

زان به ظاهر کوشد اندر جاه و حکم
تا امیری را دهد جانی دگر
تا امیران را نماید راه و حکم
تا دهد نخل خلافت را ثمر

موضوع فرماندهی در نهج البلاغه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ به طوری که امیرالمؤمنین (ع) در شناخت جایگاه مدیر و رهبر در هر تشکیلاتی می‌فرماید: «همانا موقعیت من همانند قطب وسط آسیاب است» و در جای دیگر می‌فرماید: «موقعیت رهبر و فرمانده همانند نقش نخ تسیح است که دانه‌ها را به هم پیوند می‌دهد. وقتی رشته پاره شد، دانه‌ها پراکنده می‌شوند و بدون نتیجه خواهند ماند و هیچ گاه در کنار یکدیگر جمع نخواهند شد.» (نهج البلاغه، ج 3)

پذیرش رهبری و امامت بر مسلمین و اداره امور آنان از نگاه آن حضرت، بر خلاف رویه‌های امروزی هرگز به صورت یک مقام مطرح نبوده، بلکه تنها به عنوان مسئولیتی بزرگ در برابر خداوند نسبت به مردم معرفی شده و زمامداری را از ناچیزترین اشیا به شمار می‌آورند (همان، خطبه‌های 3، 74، 131، 205، 33). امام به صراحت، رهبری و مسئولیت را امانت دانسته، همواره در ابلاغ احکام مدیریتی خود به سرداران و فرماندهان به این مهم اشاره داشته‌اند: «کاری که در دست توست، طعمه نیست، بلکه امانتی است بر گردن تو» (همان، نامه 53)؛ یا: «ای رفاعة! بدان که این امارت و مدیریت، امانتی است که هر کس به آن خیانت کند، لعنت خدا تا روز قیامت بر او باشد» (محمودی، 1376: 36). مستدرک الوسائل، ج 17، ص 403 از نظر ایشان، مواردی چون: عدالت، نیکوکاری، حلم و بردباری، رأفت و مهربانی و ... از مقوله‌هایی به شمار می‌روند که می‌توانند شایستگی رهبری را موجب شوند (نجات‌بخش اصفهانی و همکاران، 1392: 248). در هر حال، سیره علوی، مجموعه رفتارها و کنشهایی است که بر پایه تفکر توحیدی و ارزشهای مورد تأیید قرآن و پیامبر اسلام (ص) شکل گرفته است (بابایی طلائی، 1390). همان طور که پیش‌تر نیز گفته شد، تأسی به این فرهنگ و سلوک، می‌تواند منجر به تفاوت در مدیریتها و رفتارها شود.

د) روش تحقیق و یافته‌ها

این پژوهش، پژوهشی بنیادی است که به طور عمده از روشهای کیفی در فرایند تحلیل آن استفاده شده است. تحقیقات کیفی بیشتر بر توصیف نقلی تأکید داشته (دلور، 1392) و به منظور درک پدیده‌های اجتماعی انجام می‌شوند. جامعه و نمونه آماری تحقیق بر هم منطبق بوده، شامل مطالعه متن نهج البلاغه است. روش تحلیل داده‌ها نیز روشی قیاسی و غیر آماری است. همچنین، در آن از راهبرد تحلیل محتوا استفاده شده است. بر اساس فرایند این راهبرد، مراحل ذیل در این تحقیق انجام شده است.

گام اول) تدبیر در متون و استخراج داده‌ها

در این مرحله با تدبیر در کتاب نهج‌البلاغه و توجه به محتوای آنها، 430 روایت معتبر و مرتبط با موضوع تحقیق شناسایی و بر اساس روایات مذکور، 216 شاخص یا پیام استخراج و کدگذاری شد. جدول 1، نمونه‌ای از شاخصهای مستخرجه در سیره آن حضرت را نشان می‌دهد.

جدول 1: نمونه شاخصهای مستخرجه در سیره حضرت علی(ع)

ردیف	نامه	خطبه	حکمت	داده / گزاره	شاخص	کدگذاری
1	53			بی‌گمان، خداوند یاری هر کس را که او را یاری نماید، ضمانت کرده و ارجمندی هر کس را که او را ارجمند دارد، به عهده گرفته است	عزت و ارجمندی خداوند	P. nj-n53
2		147		بی‌گمان آن که عظمت خدا را داند، سزاوار نیست خود را بزرگ خواند.	عظمت خداوند	P. nj-kh147
3	53			آفریدگاری که برتر و بزرگ‌ترین است، عهد کرده که یاری کند دین خود را و حامی کسی باشد که او را ارجمند و عزیز و گرامی می‌دارد.	برتری خداوند	P. nj-n53
4		183		آیا در مخلوق کوچک او (مورچه) دقت نمی‌کنند چگونه به خلقتش استحکام بخشیده و ترکیبش را استوار ساخته، به او دستگاه بینایی و شنوایی عطا کرده و استخوان و پوست کامل داده است؟	اعتقاد به توحید خداوندی	P.nj-kh183
5		150		هر چه با وحدت شمرده شود، کم است؛ جز او که با اینکه واحد است با قلت و کمی موصوف نمی‌شود.		P.nj-kh150
6		1		او به همه چیز شبیه است؛ نه به این نحو که جفت و قرین چیزی واقع شود و مغایر با همه چیز است؛ نه به این وجه که از اشیا جدا باشد.	وجود بی‌حد ذات حق	P.nj-kh1
7		184		او در اشیا حلول نکرده است، در عین حال از هیچ چیز هم بیرون نیست.		P.nj-kh184
8		184		زمانها او را همراهی نمی‌کنند و ابزارها او را کمک نمی‌کنند. هستی او بر زمانها، وجود او بر نیستی و ازلیت او بر هر آغازی تقدم دارد.	ازلیت خداوند	P.nj-kh184
9			سپاس خدای را که آفرینش، دلیل بر هستی او و حدود مخلوقاتش، دلیل بر ازلیت او و ماندن داشتن مخلوقاتش، دلیل بر بی‌مانندی اوست.	P.nj-kh150		
10			423	کسی که نهان خود را اصلاح کند، خدا آشکار او را نیکو گرداند و کسی که برای دین خود کار کند، خدا دنیای او را کفایت فرماید و کسی که میان خود و خدا را نیکو گرداند، خدا میان او و مردم را اصلاح خواهد کرد.	اصلاح رابطه خود با خدا	P.nj-h423

تأملی بر منش رهبری امام علی(ع) به استناد سیره حضرت در نهج البلاغه... ♦ 31

ردیف	نامه	خطبه	حکمت	داده / گزاره	شاخص	کدگذاری
11	53			بهریز از به نبرد برخاستن با خدا در بزرگی او و همانند دانستن خود با وی در قدرت و عظمت او، که خداوند هر گردن‌کشی را خوار می‌سازد و هر خود بزرگ‌پنداری را بی‌مقدار می‌نماید.	نفی خود بزرگ‌پنداری	P.nj-n53
12			29	فرضاً که خداوند برای نافرمانی‌ها هم کیفری معین نکرده بود، سپاسگزاری ایجاب می‌کرد که از فرمانش تمرد نشود	عبادت برای سپاسگزاری	P.nj-h290

گام دوم) مفاهیم شناسایی شده در سیره علوی(ع)

در این بخش، با بررسی 430 روایت و 216 شاخص استخراجی در مرحله قبل و بازخوانی، ترکیب، تلخیص و ادغام آنها، در مجموع 34 مفهوم شناسایی و کدگذاری شد که برخی از مفاهیم مستخرج و شاخصهای هر یک به شرح ذیل است.

نگرش به خدا(برتری خداوند)، نگرش به خود(عبودیت و بندگی)، نگرش به کار(مسئولیت‌پذیری)، نگرش به کارکنان(صاحبان حق)، نگرش به مافوق(نقادی و خیرخواهی) و نگرش به سازمان و جامعه(عدالت‌خواهی)، مفاهیم بیانگر نگرش و دیدگاه امام(ع) درباره رهبری و الزامات آن بوده و هر کدام شاخصهای متفاوتی دارند. برای مثال؛ نگرش به خداوند شامل شاخصهایی چون: عزت و ارجمندی خداوند، عظمت خداوند، برتری خداوند، توحید خداوندی، وجود بی‌حد ذات حق و ازلیت خداوند است. نگرش به مافوق، پیامهایی چون: نفی خودبزرگ‌بینی رهبری، دشوار نبودن شنیدن سخن حق، پذیرش سخنان دیگران، عزیز بودن منتقدان، تحمل صدای مخالف، گشودن فضای اعتراض و عدم برتری رهبری بر کارکنان دارد. همچنین، دیدگاه حضرت درباره جامعه و سازمان، از معیارهایی چون: نفی تبعیض، ظلم‌ستیزی، رعایت انصاف، حفظ بیت‌المال، برتری عدالت بر خود، عدم فدای عدالت به پای مصلحت، عدم سوء استفاده نزدیکان، پاداش بر اساس عملکرد، قاطعیت در برخورد، عدم تحقیر افراد، عمل به حق، کمک به ناتوان، حقوق متقابل و بی‌ارزشی مسئولیت در مقابل حق، برخوردار است.

برخی دیگر از مفاهیم به همراه شاخصها و پیامهای شان عبارتند از:

حقوق خداوند: حرکت در مسیر خداوند و عدم کوتاهی در مقابل خداوند؛

حقوق کار و مسئولیت(کیفیت): کیفیت و انضباط در کار و عدم کوتاهی در امور؛

حقوق خود(خودکنترلی): قدرشناسی از خود و عدم پیروی از هوای نفس؛

حقوق کارکنان(تکریم): ادای حق کارکنان بدون چشمداشت، رعایت تناسب رفتاری با کارکنان، توانمندسازی

کارکنان، گذشت و بخشش کارکنان، خیرخواهی کارکنان، پند و نصیحت کارکنان، مساوات در حق کارکنان،

عدم خشونت رفتاری و کلامی و برتری حق کارکنان بر حق خداوند؛

حقوق مافوق(تعهد و وفاداری): تعهد به رهبری و تبعیت و پیروی از او؛

حقوق سازمان (امانتداری و پاسخگویی): قانونمداری، امانتداری، کفایت امور، مسئولیت و پاسخگویی، آزمون بودن مسئولیت، عدم مدیریت پشت پرده، عدم مسئولیت پذیری به منزله جنگ با خدا.

بهبود شرایط مادی: زیان رسانی فقر به دین، ارتقای دستمزد کارکنان و آبادانی سازمان؛

برقراری امنیت: رحمت و دوستی با کارکنان، عدم درنده‌خویی رهبری، تساوی کارکنان در امنیت شغلی؛

کمال فرد و سازمان: رشد فردی، پرواداری شرط تحقق کمال و بالا بودن ارزش انسان؛

نامطلوبه‌های شخصیتی: خودکامگی، خودشیفتگی، امتیازجویی، تملق، انحصارطلبی و قدرت‌طلبی؛

نامطلوبه‌های رفتاری: بزرگ‌نمایی، تزویر و خودنمایی، احتجاج از مردم، تغییر در سنت‌های گذشته، سوء استفاده نزدیکان، خیانت و پیمان‌شکنی، خشونت‌ورزی، سازش‌کاری و دنیازدگی؛

مطلوبه‌های شخصیتی: تقوا و پرواداری، زهد و عزت، کفایت‌مندی، امانتداری، مساوات در حقوق و پایبندی در کیفیت استخدام وسیله؛

مطلوبه‌های رفتاری: سعه صدر، اغماض و چشم‌پوشی، مدارا و ملایمت، دادگری و انصاف، نقد و نصیحت، آینده‌نگری، زمانه‌شناسی (موقعیت‌سنجی)، میانه‌روی، قانون‌گرایی، مشورت و رایزنی، خدمتگزاری، صداقت و صراحت.

برنامه‌ریزی: هدفگذاری، زمان‌بندی امور، برنامه‌ریزی سازمان تابعی از برنامه‌ریزی درونی، نفی شتاب‌ورزی و سست‌ورزی، فرصت‌شناسی، موقعیت‌سنجی و اهمیت طرح و برنامه؛

تصمیم‌گیری: مشورت با دانایان، شفافیت کلام، عدم مشورت با ترسو و حریص و بخیل، اهمیت مشورت، نفی شتاب‌ورزی، عدم خلف وعده، لزوم کار تیمی، توکل به خدا در امور، تجربه‌اندوزی و عبرت، قاطعیت در کارها و تصمیمات، تحقیق و گزینه‌یابی، حرکت مبتنی بر علم و اجرای تصمیمات؛

رعایت کفایت‌محوری: عدم استخدام کارکنان نالایق، تمهیدگرایی، شایسته‌سالاری و استخدام آزمایشی؛

گزینش: صداقت و راستی، عدم شیفتگی و گزینش همکاران شایسته؛

نظارت بر امور: انتخاب بازرسان امین و خداترس و اعتماد به آنان، بازرسی مداوم و پنهانی، نظارت عمومی (همگانی)، نظارت کارکنان بر مدیران، دقت در امور کارگزاران، توجه به گزارش بازرسان، پاسخگویی و ارزیابی، بازرسان با وفا، برخورد با متخلف، بازخورد به کارکنان، خودکنترلی و نفی تجسس در امور دیگران.

رحمت: باور به مهرورزی با کارکنان، خیرخواهی نسبت به کارکنان، احسان به کارکنان، الفت‌ورزی، مهربانی با کارکنان، همدردی با کارکنان، حفظ آبروی کارکنان؛

سماحت: گذشت و بخشندگی، پرهیز از حریم‌شکنی کارکنان، عیب‌پوشی کارکنان، مدارا با کارکنان، نفی منت‌گذاری بر کارکنان؛

نزاهت: اصلاح مراتب قدرت (نفی خودمداری)، نفی مطلق‌گرایی در قدرت، عدم دوری از کارکنان، عدم تحقیر کارکنان؛

پایبندی به تعهدات: پاسداشت حقوق کارکنان، تحمل مخالف، نقدپذیری و نصیحت، پوزش و عذرخواهی از کارکنان؛

تأملی بر منش رهبری امام علی (ع) به استناد سیره حضرت در نهج البلاغه ... ♦ 33

تلقی انسانی به کارکنان: خوش بینی نسبت به کارکنان و توجه به کارکنان.

گام سوم) مقوله‌های شناسایی شده در سیره علوی (ع)

در این مرحله، با بررسی 34 مفهوم شناسایی شده در مرحله قبل و بازخوانی، ترکیب، تلخیص و ادغام آنها، در مجموع هشت مقوله در سیره علوی شناسایی و کدگذاری شد که تفصیل آن در جدول 2، نشان داده شده است.

جدول 2: مقوله‌های شناسایی شده در سیره حضرت علی (ع)

عنوان مقوله	کد	مفاهیم	کد	فراوانی		
				تعداد	درصد	
اصول نگرشی	V1	C1	نگاه به خدا (برتری خداوند)	6	/276	
		C2				نگاه به خود (بندگی محض)
		C3				نگاه به کار (امانت)
		C4				نگاه به کارکنان (صاحب حق)
		C5				نگاه به مافوق (نقادی)
		C6				نگاه به سازمان و جامعه (عدالت خواهی)
اصول حقوقی	V2	C7	حقوق خداوند	6	/083	
		C8				حقوق خود (خودکنترلی)
		C9				حقوق کار و مسئولیت (کیفیت)
		C10				حقوق کارکنان (تکریم)
		C11				حقوق مافوق (تعهد و وفاداری)
		C12				حقوق سازمان (امانتداری و پاسخگویی)
اهداف واسطه (اهداف عملیاتی)	V3	C13	آگاهی بخشی	6	/032	
		C14				پاسداشت آزادی
		C15				داد گستری
		C16				برقراری امنیت
		C17				بهبود مادی
		C18				حقوق گرایی
غایت نهایی	V4	C19	کمال فرد و سازمان	1	/009	
نامطلوبها	V5	C20	شخصیتی	2	/125	
		C21				رفتاری
مطلوبها	V6	C22	شخصیتی	2	/14	
		C23				رفتاری
راهبردهای ساختاری	V7	C24	تصمیم گیری	6	/239	
		C25				برنامه ریزی
		C26				شایسته سالاری
		C27				سازماندهی
		C28				نظارت
		C29				ثبات و امنیت
راهبردهای انسانی	V8	C30	تلقی انسانی	5	/101	
		C31				رحمت

فراوانی		کد	مفاهیم	کد	عنوان مقوله
درصد	تعداد				
		C32	سماحت		
		C33	نراحت		
		C34	پایبندی به تعهدات		

به طوری که در جدول 2 ملاحظه می‌شود، از ترکیب و ادغام و تلخیص مفاهیم احصا شده می‌توان به هشت مقوله اصلی شامل اصول نگرشی، اصول حقوقی، اهداف واسطه‌ای، اهداف نهایی، بایدها و نبایدهای رهبری، راهبردهای ساختاری و انسانی دست یافت. در این جدول همچنین میزان فراوانی هر یک از این مقوله‌ها از حیث شاخصها و پیامهای مشاهده شده در روایات و احادیث موجود در نهج‌البلاغه ملاحظه می‌شود. نمودار 1، رتبه‌بندی این مقوله‌ها را از حیث تعداد مشاهده در گزاره‌ها نشان می‌دهد.

نمودار 1: مقوله‌های شناسایی شده و ترکیب هر یک بر اساس مفاهیم آنها در سیره حضرت علی (ع)

همان‌طور که مشاهده می‌شود، اصول نگرشی بیانگر نوع نگاه حضرت به خالق و مخلوق، دارای بیشترین درصد تکرار (28 درصد) در میان شاخصهاست. این اصول شامل معیارهای ثابت و لایتغیری‌اند که در همه شرایط، حضرت از آنها پیروی می‌کردند و اساس و بنیان سایر رفتارهای ایشان را تشکیل می‌داده‌اند. نوع نگاه به خدا، به خود، به زبردست، به مافوق، به کار و به سازمان و جامعه، از جمله نگرشهای مهمی‌اند که می‌توان در این حوزه از آنها یاد کرد. راهبردهای عملیاتی مشتمل بر راهبردهای انسانی و ساختاری با 34 درصد، از اهرمهای مهم و کلیدی حضرت در مواجهه با مسائل متعدد سازمانی است. همچنین بایدها و نبایدهای رهبری که در مجموع تشکیل‌دهنده ارزشهایی است که حضرت در سیره رفتاری و رهبری، همواره خود را ملزم به رعایت آنها می‌دانسته‌اند، حدود 26 درصد شاخصهای احصا شده را به خود اختصاص داده‌اند.

گام چهارم) ابعاد شناسایی شده در سیره علوی (ع)

در این بخش، با بررسی هشت مقوله شناسایی شده در مرحله قبل و بازخوانی، ترکیب، تلخیص و ادغام آنها، در مجموع چهار بعد در سیره علوی (ع) شناسایی و کدگذاری شد که تفصیل آن در جدول 3، نشان داده شده است.

تأملی بر منش رهبری امام علی(ع) به استناد سیره حضرت در نهج البلاغه ... ♦ 35

جدول 3: ابعاد شناسایی شده در سیره حضرت علی(ع)

عنوان بعد	کد	مقوله‌ها	کد	فراوانی	
				تعداد	درصد
اصول رهبری	D1	اصول نگرشی	V1	2	36
		اصول حقوقی			
اهداف رهبری	D2	اهداف واسطه‌ای(اهداف عملیاتی)	V3	2	4
		غایت نهایی			
ارزشهای رهبری	D3	بایدهای رهبری	V5	4	26
		نبایدهای رهبری			
بسترهای رهبری	D4	راهبردهای ساختاری	V7	2	34
		راهبردهای انسانی			

رتبه‌بندی این ابعاد از حیث تکرار مشاهدات آنها در گزاره‌ها و روایات بررسی شده در نهج البلاغه، در نمودار 2 مشاهده می‌شود.

مفاهیم و مقوله‌ها و ابعاد به دست آمده از مرحله ترکیب و ادغام، که از آنها می‌توان به ابعاد مطلوب سیره علوی تعبیر کرد، ابعاد و مقوله‌هایی‌اند که بایسته تعریف هدف بوده، می‌توان نگرشهای موجود در باره آنها را سنجش کرد و در صورت لزوم، ایجاد تغییر در وضعیت بررسی شده را وجهه همت قرار داد.

مطابق نمودار 2، در مجموع چهار بعد اساسی در سبک حکومت‌داری و مدیریتی حضرت علی(ع) می‌توان احصا کرد که عبارتند از: «اصول رهبری»؛ مجموعه معیارها و قواعدی مشتمل بر دو دسته اصول نگرشی و حقوقی که نزد ایشان از اهمیت خاصی برخوردار بوده، زیربنای رفتاری ایشان را در همه عرصه‌های زندگی فردی و اجتماعی تشکیل می‌دهند؛ اصولی که ایشان در هر شرایطی خود را ملزم به رعایت آنها دانسته‌اند، چه در زمان خلافت و چه در زمانی که دور از حکومت بوده‌اند. «اهداف رهبری» با چهار درصد و «ارزشهای رهبری» با 26 درصد از کل شاخصها، از جمله ابعادی‌اند که تحت الشعاع اصول زیربنایی رهبری ایشان شکل گرفته‌اند. بعد «بسترهای رهبری» (با اختصاص 34 درصد از کل شاخصها به خود) نیز مشتمل بر دو دسته راهبردهای انسانی و ساختاری، از دیگر ابزارهای رهبری محسوب می‌شوند که حضرت در برخورد با مسائل جامعه از آنها بهره برده‌اند. این ابزارها و نحوه استفاده از آنها نیز خود تابعی از اصول، اهداف و ارزشهای ایشان در حوزه رهبری و حکومت‌داری بوده است.

هـ) مقایسه اصول رهبری در قرآن با منش رهبری امام علی (ع)

با توجه به اصول رهبری مستخرج از قرآن کریم به شرح جداول 4 و 5، می‌توان گفت که ابعاد شناسایی شده در منش رهبری امام علی (ع)، با اصول بینشی (نظری) و منشی (عملی) در قرآن کریم مطابقت دارند.

جدول 4: مفاهیم رهبری سازمانی مستخرج از تفاسیر نور و المیزان (بانسی و همکاران، 1393)

رتبه‌بندی	درصد نسبت به مفاهیم	درصد تکرار در آیات	جمع شاخصها	تعداد شاخصهای شناسایی شده		مفهوم	
				نور	المیزان		
18	/012	/051	38	38	-	اعتمادسازی و وفای به عهد	1
11	/029	/119	89	57	32	آخرت‌گرایی	2
5	/094	/393	292	153	139	آرمان‌خواهی و واقع‌نگری	3
2	/121	/505	375	150	225	اعتدال و عدل‌محوری	4
4	/104	/430	319	215	104	اکرام، مدارا و خدمت‌گزاری	5
7	/042	/172	128	34	94	انگیزش	6
1	/163	/675	501	208	293	بصیرت، تدبیر و عقلانیت	7
3	/117	/487	361	108	253	خودسازی و تعالی‌جویی (رهبری شخصی)	8
15	/014	/058	43	5	39	توانمندسازی و استصلاح اهل	9
6	/085	/349	259	220	39	خداجویی و خداگرایی	10
14	/017	/071	53	33	20	شفافیت و مراقبه	11
13	/017	/073	54	7	47	مصلحت‌اندیشی و اقتضا	12
17	/018	/055	56	19	37	مشارکت و مشورت	13
10	/030	/125	93	38	55	وحدت و انسجام	14
21	/006	/027	20	16	4	عدم تقدم بر خدا و رسول و قانونمندی	15
16	/014	/057	42	14	28	پیشگامی و عمل‌گرا بودن رهبر	16
20	/008	/032	24	-	24	وظیفه‌محوری	17
8	/040	/162	120	120	-	هدایت و رهبری	18
12	/026	/108	80	80	-	جذابیت رهبری	19
19	/011	/044	33	13	20	ابعاد وجودی انسان	20
9	/032	/132	98	48	50	بندگی و تقرب (مسیر کمال و اخلاص‌گناه رهبری)	21
	100		3079	1576	1503	جمع	

رتبه‌بندی مندرج در جدول 4 نشان می‌دهد که مفهوم «بصیرت، تدبیر و عقلانیت» با فراوانی 501 شاخص، در رتبه اول واقع شده است. این فراوانی نشان می‌دهد که اولاً، شاخصها و پیامهای این مفهوم در 67/5 درصد کل 742 آیات بررسی شده مشاهده و تکرار شده است و ثانیاً، وزن و اهمیت این مفهوم در مقایسه با سایر اصول، معادل 16/3 و بیانگر اهمیت این شاخص در قرآن کریم است.

از طرفی، این اصول را در دسته‌بندی دیگری می‌توان به دو طبقه مبانی بینشی اعتقادی (نظری) و مبانی منشی اخلاقی (عملی) نیز تقسیم‌بندی کرد (جدول 5). بر این اساس، اصول منشی اخلاقی بیشتر جنبه عملی و عینی داشته و با

تأملی بر منش رهبری امام علی(ع) به استناد سیره حضرت در نهج البلاغه ... ♦ 37

ابعاد بسترهای رهبری و ارزشهای رهبری سیره حضرت، تطبیق پذیرند. اهداف و اصول رهبری در سبک رهبری امام(ع) نیز با اصول بینشی یا نظری مستخرج در قرآن کریم مطابق دارد.

جدول 5: تطبیق ابعاد رهبری امام علی(ع) با ابعاد رهبری در قرآن کریم (قتباس از بانسی و همکاران، 1393)

مبانی فکری رهبری سازمانی در اسلام		
مبانی بینشی اعتقادی(ذهنی، نظری) از منظر قرآن	مبانی منشی اخلاقی(عینی، عملی) از منظر قرآن	
اصول و اهداف رهبری(از منظر امام-ع)	ارزشها و بسترهای رهبری(از منظر امام-ع)	
1	اصل خداگرایی و گرایش به خدا	وحدت و انسجام
2	اصل عدم تقدّم بر خدا و رسول(ص)	اعتدال و میانه روی
3	اصل عدل محوری	بصیرت و عقلانیت
4	اصل ابعاد وجودی انسان	واقع بینی و موقعیت سنجی
5	اصل تعالی جویی و تقرّب	بندگی و عبودیت
6	اصل آرمان خواهی	مشارکت و مشورت
7	اصل آخرت گرایی	وظیفه مداری و شدت عمل
8	-	مصلحت اندیشی و موقعیت سنجی
9	-	انگیزش و تلاش
10	-	توانمند سازی و استصلاح اهل
11	-	شفافیت و مراقبه
12	-	اعتماد سازی و وفای به عهد
13	-	اصل پیشگامی رهبری در عمل
درصد	34	66

(و) نتیجه گیری و بحث

از آنجا که هدف این تحقیق، بررسی منش مدیریتی امام علی(ع) بود و جزء تحقیقات بنیادی و کیفی محسوب می شود، لذا با روش تحلیل محتوا و از طریق بررسی منبع متقن نهج البلاغه، نسبت به استخراج پیامها، شاخصها، مفاهیم، مقوله ها و ابعاد اصلی مدیریت از دیدگاه ایشان با این رویکرد اقدام شد. نتایج حاکی از آن است که منش رهبری و مدیریت (سبک حکومت داری) امام علی(ع) متأثر از چهار بعد اصول (نگرشی و حقوقی)، اهداف (واسطه ای و غایی)، ارزشها (بایدها و نبایدها) و بسترها (راهبردهای ساختاری و انسانی) است. اصول رهبری که مشتمل بر دو دسته اصول نگرشی و اصول حقوقی و زیربنای همه رفتارهای حضرت را تشکیل داده، در واقع همان اعتقادات ریشه ای بوده که نزد ایشان به مثابه اصولی ثابت، همواره مد نظر بوده اند. اهداف رهبری در جامعه، که نمایانگر انگیزه های پذیرش مسئولیت نیز می باشد و همچنین همه بایدها و نبایدهای رهبری (ارزشها) منبث از این اصول اند. بر این اساس، اهداف و ارزشهای رهبری نیز به عنوان چتری بر تدوین راهبردها بر وضع همه رویه ها، خط مشی ها، سیاستها و قوانین و مقرارت سایه انداخته و حاکمیت می کند. بر اساس نتایج این تحقیق، اصول زیربنایی مطروحه به عنوان اصول راهبردی، نقش هماهنگ کننده در رفتارهای رهبری سازمان را ایفا می کنند. همچنین نتایج این تحقیق

38 ♦ مدیریت در دانشگاه اسلامی 17

نشان می‌دهد که اصول بنادین رهبری امام علی(ع)، با اصول مستخرجه رهبری از قرآن کریم (بانثی و مکاران، 1393) منطبق بوده و هماهنگ و همسو است.

از آنجا که این تحقیق بر مبنای متن نهج البلاغه پایه‌ریزی شده است، پیشنهاد می‌شود محققان دیگر، به منظور استنباط شیوه رهبری آن حضرت، کتب اهل سنت یا سایر منابع معتبر در این زمینه را نیز مبنای مطالعه قرار دهند. همچنین پیشنهاد می‌شود اصول مستخرجه از این تحقیق که بر مبنای میزان فراوانی مشاهده شده پیامها و شاخصها مرتب شده‌اند، بر اساس نظرات خبرگان رتبه‌بندی یا اولویت‌بندی شوند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تأملی بر منش رهبری امام علی (ع) به استناد سیره حضرت در نهج البلاغه ... ♦ 39

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه. ترجمه دشتی.
- ابراهیمی، سید احمد (1389) مطالعه تطبیقی سبک رهبری امام علی (ع) با سبک رهبری موجود، مجله اندیشه صادق، شماره 1.
- احمدی، مسعود (1390). مدیریت اسلامی. تهران: پژوهشهای فرهنگی، چ ششم.
- افجه‌ای، سید علی اکبر (1390). رهبری سازمانی. تهران: سازمان مدیریت صنعتی.
- افجه‌ای، سید علی اکبر (1385) مبانی فلسفی و تئوری‌های رهبری و رفتار سازمانی. تهران: سمت، چ پنجم.
- بابایی طلائی، محمداقبر (1390) مهندسی مدیریت در فرهنگ علوی، تهران، انتشارات دانشگاه امام حسین، چاپ دوم.
- بانسی، عبادله؛ عبدالحسین خسروپناه و مقصود امیری (1393). «مبانی فکری رهبری سازمانی با رویکردی اسلامی». مدیریت منابع در نیروی انتظامی، دوره دوم، ش 6.
- حسینی، سیدعلی اکبر (1393) مباحثی چند پیرامون مبانی تعلیم و تربیت اسلامی، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، چاپ پنجم.
- حسینی تاش، سید علی؛ واثق، قادر علی؛ حکمرانی خوب و ارائه حکمرانی شایسته بررسی و شاخص‌های این دو دیدگاه امیرالمؤمنین علی علیه السلام، مجله اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، 1393، صفحه 7-28.
- خسروپناه، عبدالحسین (1390). «در جست و جوی علوم انسانی بومی». کیهان فرهنگی، ش 300.
- دانایی فرد، حسن؛ لیلا مرتضوی، علی اصغر فانی و عادل آذر (1393). سازه‌پردازی اثربخشی مدیریتی: کاربرد روش پژوهشی شبکه خراشه در عمل. تهران، صفار.
- دانایی فرد حسن، مومنی نونا، تئوری رهبری اثربخش از دیدگاه امام علی (ع) استراتژی تئوری داده بنیاد متنی، نشریه مطالعات انقلاب اسلامی، 1387، دوره 4، شماره 14، صفحه 75-100
- دراکر، پیتر (1391). مدیر اثربخش. ترجمه فضل‌اله امینی. تهران: فرا.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (1388). سیره نبوی: منطق عملی؛ دفتر اول: سیره فردی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چ چهارم.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (1387). سیره نبوی: منطق عملی؛ دفتر سوم: سیره مدیریتی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چ چهارم.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (1390)، رایت درایت: اخلاق مدیریتی در عهدنامه مالک اشتر، تهران، انتشارات دریا، چاپ اول.
- دهکردی، لطف‌اله و علی اکبر جوکار (1386). مدیریت اسلامی و الگوهای آن. تهران: دانشگاه پیام نور.
- رضائیان، علی (1379). مدیریت رفتار سازمانی. تهران: سمت.

40 ♦ مدیریت در دانشگاه اسلامی 17

- ساعتچی، محمود و علی اکبر عزیزپور پویی (1384). «طراحی الگوی رهبری اثربخش دانشگاهی». دانشور رفتار، سال دوازدهم، ش 11.
- سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین الموسوی (1368)، نهج البلاغه، ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ اول.
- شهرستانی، سید هبه الدین (1359)، در پیامون نهج البلاغه، ترجمه سید عباس میرزاده اهری، تهران، بنیاد تهج البلاغه، چاپ سوم.
- صادقزاده قمصری، علیرضا (1391). «الگوهای نظری با سبغه ایرانی اسلامی: مروری روش شناختی بر تدوین سند تحول بنیادین آموزش و پرورش». نخستین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت: نقشه راه طراحی و تدوین الگو. تهران. کتابخانه ملی، 10-11 خرداد.
- علامه طباطبایی، تفسیر المیزان، جلد 6، صفحه 18-19.
- کریتیز، رابرت و آنجلو کینیکی (1386). مدیریت رفتار سازمانی. ترجمه علی اکبر فرهنگی و حسین صفرزاده. تهران: پیام پویا، چ دوم.
- کیانی، غلامرضا (1388). رهبری اثربخش. تهران: فرا.
- ماکسول، جان (1386). رهبری. ترجمه فضل اله امینی. تهران: فرا، چ سوم.
- ماکسول، جان (1387). 21 قانون اتکارناپذیر رهبری. ترجمه مهدی قراچه داغی. تهران: پیکان.
- مطهری، مرتضی (1392). سیری در سیره نبوی. تهران: صدرا، چ شصت و یکم.
- نجات بخش اصفهانی، علی، محمد رمضان پور، سیدعلی قریشیان (1392)، مدیریت اسلامی با تعمق در آیات، انتشارات جباری.
- نجفی، محمد؛ هادی حکیم شفایی و پیمان یارمحمدزاده (1388). رهبری و مدیریت سازمان از دیدگاه اسلام. اصفهان: دانشگاه علوم پزشکی.
- نوری، میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، جلد 17 صفحه 403
- **The Holly Qoran**
- **Nahjolbalaghah**; translated by dashti
- Afjehi, aliakbar (2005) **philosophical bases and leadership theories and organizational bahaviour** . Tehran: industrial management organization
- Afjehi, aliakbar (2011) **organizational leadership**. Tehran: cultural researches
- Ahmadi, masoud (2011) **Islamic management** .tehran: cultural researches , 6 th ed.
- Babae talatappeh, Mohammad bagher (2011) **management engeeniering in Alavi culture** .tehran: imam hossein university pub. , 2 Th Ed.
- Baneshi, ebadollah and others (2014) **the fundementals of organizational leadership in Islamic approach** .resuorces management in police forces, N:6.

تأملی بر منش رهبری امام علی(ع) به استناد سیره حضرت در نهج البلاغه ... ♦ 41

- Cunningham, Alann Dawn (2003). **Leadership Development in Catholic: A Study on Several Leadership**. Doctoral Dissertation. Saint Louis University (UMI No. AAT 3102886).
- Danaee fard, Hasan and others (2008) **effective leadership theory from view point of imam Ali (PBUH) : a data based theory strategy** .islamic revolution studies magazine : N: 14; P: 75-100
- Danaee fard, Hasan and others (2014) **management effectiveness: a research method approach in practice** .tehran: saffarpub.
- Dehkordi, lotfollah and jokar , aliakbar (2007) **patterns of Islamic management** .tehran: payame noor university
- Delshad tehrani, mostafa (2008) **biography of the prophet; practical logic; third volume management biography** .tehran: Islamic guidance and culture ministry . , 4 Th Ed.
- Delshad tehrani, mostafa (2009) : **biography of the prophet ; practical logic; first volume individual biography** .tehran: Islamic guidance and culture ministry . , 4 Th Ed.
- Delshad tehrani, mostafa (2011) **rayate derayat: management ethic in maleke ashtar treaty** .tehran: darya Pub. , 1 Th Ed.
- Drucker , peter (2012) **the Effective Executive** ; translated by fazlollah amini ;tehran: fara pub.
- Ebrahimi, ahmad (2010) **comparative study of imam ali leadership style and current leadership** . Andisheh sadegh magazine, N:1.
- Hosseini, Ali Akbar (2014) **a survey to the basis of Islamic education and training** .tehran: Islamic culture pub. , 5 Th Ed.
- Hossini tash , seyed ali and vasegh , ghader ali(2014) **indicators of good governing from view point of imam Ali (PBUH)** .tehran: islam and management researches.P: 7-28.
- Khosropanah, abdoalhossin (2011) **in search of native human sciences** . keyhan farhanghi magazine . ,N: 300
- Kiani , gholamreza (2009) **the Effective leadership**.tehran: fara p
- Kreitner , robert (2007) **organizational behavior management** ; translated by aliakbar farhangi ;tehran: payame pooya pub.
- Macwell, john (2007) **leadership** ; translated by fazlollah amini ;tehran: fara pub.
- Macwell, john (2008) **the 21 irrefutable laws of leadership**; translated by mahdi gharacheh daghi ;tehran: peykan pub.
- Motahari , morteza (2013) **the biograghy of prophet** .tehran: sadra pub. , 61 Th Ed.
- Najafi , mohammad and others (2009) **leadership and organization management based on islam** .isfahan : medical sciences university pub.
- Nejatbakshe esfahani , ali and others (2013) **Islamic management based on the verses of the holly quran** .tehran: jabbari pub.
- noori , mirza hasan , **mostadrakol vasayel** ; 17 th volume;P: 403
- Rezaian , ali (2000) **organizational behavior management** .tehran: samt.

- Saatchi , mahmood and aliakbar azizpour poobi (2005)**planning the effective academic leadership pattern** .daneshvar raftar: N: 11.
- Sadeghzadeh ghamsari, alireza (2003) **theoretical patterns with Islamic Iranian approach: methodology of fundamental revolution document in education and training ministry** , the first conference of Iranian Islamic pattern of development .tehran: national library . , 10-11 khordad 1391.
- Seyyed razi , abolhasan (1980) **nahj olbalaghah** , translated by jafar shahidi .tehran: Islamic revolution education and publication organization . , 1 Th Ed.
- Seyyed razi , abolhasan (1989) **nahj olbalaghah** , translated by jafar shahidi .tehran: Islamic revolution education and publication organization . , 1 Th Ed.
- tabatabaee , alameh ,**almizan** ; 6 th volume;P: 18-19

